

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИХ ФАКТОРІВ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

SCIENTIFIC RESEARCH METHODOLOGY THEORETICAL AND LEGAL FACTORS OF INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF LEGAL EDUCATION IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

**Бондар Н.А., доктор філософії зі спеціальності 081 «Право»,
доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства
Сумський національний аграрний університет**

**Стрельник В.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри приватного та соціального права
Сумський національний аграрний університет**

Стаття присвячена виокремленню загальних підходів і принципів пізнавальної наукової діяльності. Урахування пошуку визначення феномену сучасної національної моделі юридичної освіти, орієнтації на європейські цінності, обґрунтованого дослідження методологічних засад юридичної освіти дозволили об'єктивно розкрити теоретико-правові, глобалізаційні фактори впливу на генезу та розвиток юридичної освіти. Наукова методологія в системі загальної освіти визначає вибір раціональних підходів, стратегічних орієнтирів сучасного розвитку юридичної освіти. Вона дозволяє запобігти трансформації в технократизм наукових розробок виключно для технічного й економічного розвитку суспільства, стати поза гуманністю особистості, відповідальністю, справедливістю, поваги до гідності особи, її прав і свобод. У даній публікації дефініція терміна «методологія» запропоновано розглядати як поліструктурне утворення. За допомогою наукового інструментарію відбувається критичний аналіз можливих варіантів розв'язання проблеми та дискредитації антинаукових шляхів дослідження. Використання методологічного плюралізму дозволяє доповнювати методи дослідження один одним, гарантує свободу пошуку наукової істини. Обґрунтовано значну роль концептуальних підходів, загальних принципів наукового пізнання та засобів (способів) дослідження у структуризації елементів методології. Акцентовано увагу на тому, що для отримання нових знань, вирішення теоретичних і практичних завдань необхідне комплексне використання різних методів і підходів у їх єдності, взаємодоповнюваності. Принципи та методи наукового пізнання не ізольовані один від одного, мають взаємозумовлений та інтегративний характер. З'ясовано, що методологія наукового пізнання відрізняється міждисциплінарним, комплексним характером, обумовлюється специфікою об'єкта дослідження, потребує використання методологічного інструментарію юридичних, історичних і педагогічних наук. Розглянуте у публікації поєднання концептуальних підходів, методів, принципів і засобів створюють можливість найбільш повного розкриття сутності предмета дослідження, прогнозувати напрями розвитку юридичної освіти, отримати нові теоретичні знання та розробити практичні пропозиції.

Ключові слова: євроінтеграція, розвиток юридичної освіти, методологія, методологія сучасного правознавства, методологічний інструментарій, методологічні засади юридичної освіти, загальні принципи дослідження, методи пізнання, способи наукового дослідження, глобалізаційні фактори.

The article is devoted to highlighting general approaches and principles of cognitive scientific activity. Taking into account the search for the definition of the phenomenon of the modern national model of legal education, orientation to European values, a well-founded study of the methodological foundations of legal education allowed us to objectively reveal the theoretical and legal, globalization factors of influence on the genesis and development of legal education. Scientific methodology in the system of general education determines the choice of rational approaches, strategic guidelines for the modern development of legal education. It makes it possible to prevent the transformation into technocratism of scientific developments exclusively for the technical and economic development of society, to become outside the humanity of the individual, responsibility, justice, respect for the dignity of the person, his rights and freedoms. In this publication, the definition of the term "methodology" is proposed to be considered as a polystructural entity. With the help of scientific tools, a critical analysis of possible options for solving the problem and discrediting anti-scientific ways of research is carried out. The use of methodological pluralism allows research methods to complement each other, guarantees the freedom to search for scientific truth. The significant role of conceptual approaches, general principles of scientific knowledge and means (methods) of research in the structuring of methodology elements is substantiated. Attention is focused on the fact that in order to obtain new knowledge, to solve theoretical and practical problems, the complex use of various methods and approaches in their unity and complementarity is necessary. The principles and methods of scientific knowledge are not isolated from each other, they are mutually determined and integrative in nature. It was found that the methodology of scientific knowledge is interdisciplinary, complex in nature, determined by the specifics of the research object, and requires the use of methodological tools of legal, historical and pedagogical sciences. The combination of conceptual approaches, methods, principles and means considered in the publication create an opportunity for the most complete disclosure of the essence of the subject of research, to forecast the directions of the development of legal education, to obtain new theoretical knowledge and to develop practical proposals.

Key words: European integration, development of legal education, methodology, methodology of modern jurisprudence, methodological tools, methodological principles of legal education, general principles of research, methods of knowledge, methods of scientific research, globalization factors.

Постановка проблеми. Необхідною умовою будь-якого наукового дослідження є визначення методологічних засад його проведення. Сучасна методологічна ситуація суспільствознавства України відрізняється переходом від уніфікованої, єдино дозволеної, так званої «одержавленої» до розмаїття методологічних засад. Демоніфікація, «роздержавлення» методології являє собою плідний процес збагачення, демократизації освіти. Він вивільняє та стимулює дослідницьку енергію, дозволяє більш повно та всесторонньо досягнути предмет самого дослідження, об'єктивні закономірності такого явища, що відображено поняттям «право» [1, с. 233]. Переконані, що обраний

шлях виключно правильний, адже використання методологічного плюралізму дозволяє доповнювати методи дослідження один одним, гарантує свободу пошуку наукової істини.

Проблеми методології сучасного правознавства є предметом багатьох наукових праць вітчизняних і закордонних дослідників: П. Вишинський, Я. Гаращенко, А. Грабченко, І. Жаровська, В. Завальнюк, М. Кельман, В. Комаров, Г. Лук'янова, О. Мурзіна, Н. Онищенко, О. Проскурняк, П. Рабінович, А. Фальковський, В. Федорович.

Мета публікації. З огляду на філософсько-правові підходи до пошуку розуміння феномену національної

моделі юридичної освіти XXI ст., урахування орієнтації на європейські цінності, обґрунтованого дослідження потребують методологічні засади юридичної освіти, що дозволяють всебічно й об'єктивно розкрити теоретико-правові, глобалізаційні фактори впливу на генезу та розвиток юридичної освіти. Всестороннє та повне дослідження потребує застосування концептуальних підходів, загальних принципів, методів і засобів (способів) наукового пізнання.

У теорії прийнято вважати сукупність усіх методів складовою основи методології. Разом з тим у науковій літературі так і не сформовано єдиного підходу у визначенні зазначеної дефініції. Аналіз визначення терміну «методологія», що дає Філософський енциклопедичний словник, дозволяє виокремити два базових значення: 1) сукупність підходів, способів, методів, прийомів і процедур, що застосовуються у процесі наукового пізнання, практичній діяльності для досягнення наперед визначеної мети. У науковому пізнанні таким шляхом відбувається отримання об'єктивного істинного наукового знання або побудова наукової теорії, її логічне обґрунтування, досягнення певного ефекту в експерименті чи спостереженні тощо; 2) галузь теоретичних знань, уявлень про сутність, форми, закони, порядок та умови застосування підходів, способів, методів, процедур, прийомів у процесі наукового пізнання та практичної діяльності [2, с. 374]. Таким чином, термін «методологія» містить два змістовно відмінних визначення.

Вважаємо доцільним розглянути зазначену дефініцію в онтологічному та гносеологічному вимірах. Методологія наукового пізнання в онтологічному вимірі розглядається, як система філософських засад пізнавальної діяльності, відповідних загальнонаукових, міжгалузевих і галузевих наукових принципів, методів, категорій і теоретичних положень, що забезпечують отримання та систематизацію нових знань про об'єктивну реальність. У гносеологічному вимірі – це вчення про суттєві властивості та закономірності виникнення, функціонування, розвитку множини методологічних систем [3, с. 42–43]. На думку М. Кельмана, вона представляє собою складне структурне утворення, усі рівні якого взаємопов'язані, сукупно утворюють цілісну систему. До того ж науковець виокремлює дефініцію «методологія правознавства», під яким розуміє вчення про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби та форми діяльності дослідника у процесі пізнання ним державно-правових явищ [4, с. 42].

У вузькому значенні науковці методологію визначають як вчення про шляхи пізнавальної діяльності, сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження. У широкому – це теорія діяльності людства, пізнання, мислення, що враховує й виробництво. Таке ставлення до методології переважає у зарубіжній (англомовній) науковій літературі [5, с. 138].

Методологія науки характеризується здатністю виокремлювати загальні принципи ефективної пізнавальної діяльності, проте не може передбачати всі шляхи пізнання об'єкта дослідження. За допомогою неї відбувається напрацювання загальних підходів і принципів. Разом з тим не розглядається як «рецептура» та «технологія» отримання нового знання. Корисне функціонування методології в конкретних сферах пізнавальної діяльності виражається в критичному аналізі можливих варіантів розв'язання проблеми та дискредитації антинаукових шляхів дослідження. При наданні класифікації структури методології виділяють три рівні: (1) філософський; (2) загальнонауковий; (3) спеціально-науковий, що визнається найбільш обґрунтованим і важливим для наукового пізнання [6, с. 10–11].

Г. Лук'янова розглядає методологію як вчення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності. У її структурі розрізняє наступні прин-

ципи: (1) фундаментальні, (2) загальнонаукові, що становлять власне саму методологію, (3) конкретнонаукові, що лежать в основі теорії певної дисципліни або галузі науки, (4) систему конкретних методів і технік, що застосовуються для вирішення спеціальних дослідницьких завдань [7, с. 36].

З огляду на вище наведені позиції однією із функцій методології є визначення підходу до дослідження правового явища, що ґрунтується на принципах наукового пізнання залежно від сфери дослідження, відповідно є ключовими напрямками юридичної методології.

Вважаємо доцільним підкреслити, що дефініцію терміна «методологія» не потрібно звужувати лише до сукупності наукових методів, її потрібно розглядати як поліструктурне утворення. Таким чином, у структурі методології, окрім методів пізнання, значну роль відіграють концептуальні підходи, загальні принципи наукового пізнання та засоби (способи) дослідження.

Слушною є думка, що наукова методологія в системі загальної освіти визначає вибір найдоцільніших підходів, стратегічних орієнтацій сучасного розвитку юридичної освіти. Вона дозволяє запобігти трансформації в технократизм наукових розробок виключно для технічного й економічного розвитку суспільства, стати поза гуманістичною особистості, відповідальністю, справедливості, поваги до гідності особи, її прав і свобод [8, с. 186].

Основним концептуальним підходом до аналізу юридичної освіти в контексті європейського освітнього простору є цивілізаційний підхід. Така модель розглядає всесвітньо-історичний процес як цілісний, об'єктивний зумовлений, поступовий розвиток різних унікальних цивілізацій, що мають власні основи, проходять у своєму існуванні декілька стадій, створюють особливі за змістом і формою організації. Зазначений розвиток відбувається шляхом переходу від менш до більш прогресивних стадій відповідно до закладених у кожній цивілізації основ. Етапи відрізняються між собою якісними рисами, характерними для всіх сфер суспільно-історичного буття, визначають зміст та їх форму [9, с. 75].

Отже, цивілізація визнається комплексним і культурно-історичним утворенням кризь призму історії. Розділюємо тезис О. Проскурняка, що «історія не має умовного способу», ми не можемо *post factum* змінити історичні події, але здатні поміняти ставлення до них: оцінити, переосмислити, зробити правильний вибір, зокрема цивілізаційний [10, с. 27]. На наше переконання, застосування цивілізаційного підходу дає можливість оцінити суспільні трансформації, пов'язані з формуванням юридичного середовища в нашій державі та зарубіжних країнах, визначити умови впливу сучасних загальних тенденцій на розвиток української юридичної освіти.

Під час інтерпретації наукових текстів, нормативно-правових актів і навчальних матеріалів із питань досліджуваної проблематики застосовується герменевтичний підхід. Відомо, що герменевтика дозволяє якісно тлумачити зміст правових текстів. Використання такого підходу створює можливість розкриття парадигми юридичної освіти через дуалізм об'єктивності досліджуваних правових текстів і суб'єктивності їх сприйняття учасниками освітнього процесу. Застосування зазначеної моделі у процесі з'ясування змісту та тлумачення текстів нормативно-правових актів різних історичних періодів стала основою для інтерпретації та розуміння категорій «юридична освіта», «правнична школа», «парадигма юридичної освіти».

Осмисленню ціннісно-орієнтаційної спрямованості юридичної освіти в історичному розвитку, в тому числі сучасному етапі розвитку сприяє використання аксіологічного підходу. Ціннісні орієнтації мають вплив на забезпечення кращого засвоєння майбутніми юристами загальнонаукових, фундаментальних і спеціалізованих знань.

Науково доведено важливість застосування такої моделі для розв'язання проблеми формування професійних ціннісних орієнтацій майбутніх юристів, що зумовлено сучасними тенденціями розвитку світового освітнього простору, нагальною потребою побудови ієрархії цінностей виховання особистості у вищій школі України. Необхідність використання аксіологічного підходу пов'язана з визначенням концептуальних засад і пошуком принципів формування професійних ціннісних орієнтацій майбутніх юристів [11, с. 70].

Аксіологічна парадигма визнається найбільш загальною світоглядно-теоретичною моделлю, що має за основу широкий спектр ціннісних підходів, визначається широким визнанням у сучасному науковому дискурсі. Зумовлює звернення до ціннісної проблематики в розкритті будь-яких досліджуваних явищ. На думку А. Фальковського, аксіологічною парадигмою слід вважати певний тип праворозуміння, а саме – нормативно-ціннісний [12, с. 12]. Так, Стандарт вищої освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності 081 Право у переліку загальних компетентностей випускника передбачає наступну – здатність реалізувати свої права й обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини, громадянина в Україні [13, с. 7]. Використання цього підходу у процесі проведення компаративних досліджень зарубіжних моделей юридичної освіти має особливо важливе значення.

Для подолання етноцентристського погляду на соціальний розвиток людини та суспільства корисним у застосуванні може бути антропологічний підхід. Використання такої моделі являється необхідною передумовою налагодження зв'язків між цивілізаціями, правовими системами, державами та людьми, що представляють різні правові культури [14, с. 312]. У дослідженні методологічних засад юридичної освіти антропологічний підхід застосовується з метою визначення культурних особливостей і традицій національної юридичної освіти, зокрема за межами території України, враховуючи розвиток особистості.

Компетентнісний підхід слугує відображенню якісної підготовки випускника юридичного факультету, сприяє досягненню програмних результатів навчання відповідно до чинних Стандартів вищої освіти першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів освіти зі спеціальності 081 «Право». Така модель є інструментом гармонізації юридичної освіти з ринком праці. У контексті його парадигми з'являється можливість більш повно врахувати головні фактори, що визначають розвиток змісту вищої юридичної освіти: (1) реалізацію особистісно орієнтованого напрямку; (2) фундаменталізацію; (3) професіоналізацію; (4) перехід до різноманіття освітніх програм (за строком, рівнями, напрямками навчання), що створює передумови для реального вибору індивідуальних освітніх траєкторій відповідно до запитів і можливостей студентів; (5) глобалізацію, інтернаціоналізацію, забезпечення трансферності тощо [15, с. 312].

Концептуальні підходи базуються на загальних принципах наукового пізнання, що взаємодоповнюють один одного: об'єктивності, всебічності, історизму, обґрунтованості наукових висновків, комплексності.

Принцип об'єктивності полягає в тому, що модель національної юридичної освіти пізнається в реальності: становлення, розвиток, характеристика сучасного стану з урахуванням багатогранності, складності та суперечливості, позитивних і негативних моментів, незалежно від їх суб'єктивного оцінювання. Зазначений принцип найповніше охоплює основні етапи становлення юридичної освіти в Україні.

Принцип всебічності пізнання забезпечує можливість дослідження юридичної освіти не як окремо взятої категорії, а у взаємозв'язку та взаємодії з іншими правовими явищами, враховуючи вплив політичних, соціально-економічних, глобалізаційних аспектів на формування юридичної освіти. Цей принцип дозволяє здійснити дослідження максимально повно та забезпечити різноаспектність дослідження юридичної освіти в контексті визначення її сутності та соціального призначення.

Принцип історизму дозволяє дослідити генезу юридичної освіти з урахуванням попереднього досвіду та сприяє кращому розумінню напрямів модернізації в майбутньому. Принцип обґрунтованості наукових висновків сприяє встановленню наукової істини та базується на встановлених наукових фактах. Отже, від обраних принципів наукового пізнання залежить обґрунтування концептуальних підходів у дослідженні.

Як було зазначено вище, основу методології становлять концептуальні підходи, відповідно методи виступають їх інструментами. Філософський енциклопедичний словник дефініцію терміна «метод» визначає як систематизований спосіб досягнення теоретичного чи практичного результату, розв'язання проблем чи одержання нової інформації на основі певних регулятивних принципів пізнання та дії, усвідомлення специфіки досліджуваної предметної галузі та законів функціонування її об'єктів [2, с. 373]. Підкреслюємо, що для отримання нових знань, вирішення теоретичних і практичних питань необхідне комплексне використання різних методів і підходів у їх єдності, взаємодоповнюваності. Принципи та методи наукового пізнання не ізольовані один від одного, мають взаємозумовлений та інтегративний характер.

Базовим розглядається діалектичний метод, що використовується в усіх складових дослідження, ґрунтується на основних законах пізнання: перехід кількісних змін у якісні, закон «заперечення заперечення», єдності та боротьби протилежностей. Зокрема він застосовувався в контексті вивчення генези юридичної освіти: історичний етап замінювався або «заперечувався» наступним, що згодом теж замінювався іншим, при цьому в чомусь вони були подібними до попередніх, але водночас відрізнялися більш високим рівнем розвитку. За допомогою діалектичного методу можливо отримати повне й об'єктивне уявлення про моделі юридичної освіти, що перебували у стані постійних змін і становлення, дослідити юридичну освіту в тісному взаємозв'язку із розвитком суспільних відносин.

Дослідження юридичної освіти з позиції синергетики, тобто використання синергетичного методу, дозволяє враховувати різні випадкові чинники, що можуть мати ключове значення. У стислому значенні синергетику трактують як теорію самоорганізації. У більш розгорнутому значенні як науку, що досліджує процеси мимовільного переходу складних систем із менш упорядкованого, нерівноважного стану, до більш упорядкованого, що розкриває такі зв'язки між елементами цієї системи, за яких їх сумарна дія в межах системи перевищує за своїм ефектом просте додавання дій кожного елемента окремо [16, с. 34]. Безпосередньо такий підхід використовується під час вивчення впливу глобалізаційних факторів на розвиток національної юридичної освіти.

Системний метод дозволяє розглядати юридичну освіту як цілісну соціальну систему, що об'єднує взаємопов'язані елементи – юридичну професію та юридичну практику, які охоплюються діалектикою цілого та частини, загального й окремого. За допомогою системного методу відбувається узагальнення історіографії та джерельної бази.

Використання історико-правового методу дозволяє розглядати виникнення, формування та розвиток юридичної освіти у хронологічній послідовності, нерозривній єдності з генезою суспільно-політичних відносин. Викор-

ристання цього методу надає можливість зрозуміти логіку змін правового регулювання юридичної освіти, з'ясувати, під впливом яких соціально-економічних, політичних чинників з'являлися ті чи інші нормативні документи, які врегульовували діяльність юридичних факультетів та юридичної освіти як частини освіти.

Порівняльно-правовий метод застосовується для виявлення загальних тенденцій і закономірностей зарубіжних моделей юридичної освіти. Особливого значення цей метод набуває в умовах інтеграції в європейський освітній простір, адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, використання окремих елементів позитивного досвіду з урахуванням національних традицій та особливостей.

За допомогою методу статистичного спостереження відбувається збір та аналіз статистичних даних, що виявляють притаманні риси, процеси, закономірності функціонування юридичної освіти, забезпечується можливість підтвердження діапазону та динаміки перетворень у юридичній освіті завдяки реформаторській політиці. Метод аналізу дозволяє дослідити моделі зарубіжної юридичної освіти в контексті особливостей навчального процесу, правового регулювання, практичної підготовки, складання кваліфікаційних іспитів.

Метод правового моделювання надає можливість проаналізувати перспективи розвитку національної моделі юридичної освіти, розробити практичні рекомендації та пропозиції щодо розвитку національної юридичної освіти.

Застосування концептуальних підходів, принципів і методів відбувається за допомогою засобів (способів) дослідження. На наше переконання, засоби (способи) дослідження залежать від рівнів наукового пізнання, утворюючи дві групи: (1) теоретичні, до яких належать уза-

гальнення результатів, розроблення концепцій, виявлення та пояснення закономірностей, побудови понять, концепцій; (2) емпіричні, що виявляються у збиранні, фіксації, систематизації досліджуваної інформації.

Методологія наукового дослідження має міждисциплінарний, комплексний характер, обумовлюється специфікою об'єкта дослідження, потребує використання методологічного інструментарію юридичних, історичних і педагогічних наук. Саме таке поєднання концептуальних підходів, методів, принципів і засобів надає можливість найбільш повно розкрити сутність предмета дослідження, прогнозувати напрями розвитку юридичної освіти, отримати нові теоретичні знання та розробити практичні пропозиції.

Отже, сформульована методологічна основа забезпечує повноту, достовірність і практичну значущість дослідження теоретико-правових і глобалізаційних факторів впливу на розвиток юридичної освіти. Встановлено тісний зв'язок використання концептуальних підходів, загальних принципів наукового пізнання, методів і засобів (способів) дослідження, що є необхідною передумовою ефективності процесів плюралізації методології наукового дослідження юридичної освіти.

Методологія наукового дослідження юридичної освіти України в умовах глобалізації – це поліструктурна система концептуальних підходів, загальних принципів наукового пізнання, методів і засобів (способів) дослідження, що в сукупності розкривають становлення, розвиток і сучасний стан національної юридичної освіти в контексті впливу глобалізаційних і внутрішньодержавних чинників, має міждисциплінарний, комплексний характер, обумовлений специфікою об'єкта дослідження та потребує використання методологічного інструментарію юридичних, педагогічних та історичних наук.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
2. Філософський енциклопедичний словник / За ред. В.І. Шинкарука. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
3. Шевчук Р.М. Методологія наукового пізнання: від явища до сутності. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1 (11). С. 31–44.
4. Кельман М. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія і суспільство*. 2015. №4. С. 33–46.
5. Жаровська І. М. Щодо проблем методології теорії держави і права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2015. № 827. С. 138–141.
6. Оніщенко Н. М. Методологія теорії держави і права (деякі аспекти розгляду). *Держава і право*. Серія: *Юридичні науки*. 2016. Вип. 71. С. 3–20.
7. Лук'янова Г. Ю. Методологічні основи дослідження права у сучасній юридичній науці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. №4. С. 33–43.
8. Вишинський П.М. Філософська антропологія як теоретико-методологічна основа професійної підготовки юриста: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2011. 207 с.
9. Семенов Д.Д. Цивілізаційний підхід як метод дослідження багатополосного світу: російсько-латиноамериканське співробітництво в умовах багатополосного світу. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. №3. С. 70–76.
10. Проскурняк О.Г. Сучасна зарубіжна юридична освіта: історико-правове дослідження (на прикладі США, Великобританії і ФРН): дис. ... канд. юрид. наук. Чернівці, 2019. 226 с.
11. Мурзіна О.А., Мирошниченко В.О., Каблуків А.О., Костенко І.О. Формування ціннісних орієнтацій у системі вищої освіти. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 1. С. 67–72.
12. Фальковський А.О. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2011. 19 с.
13. Стандарт вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України № 644 від 20.07.2022 р.
14. Завальнюк В.В. Роль юридичної антропології у сучасному правовому розвитку. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 47. С. 309–312.
15. Комаров В. В. Основоположні проблеми вищої юридичної освіти у парадигмі компетентнісного підходу. *Юридична техніка: доктринальні основи та проблеми викладання*: тези доп. та повідомл. учасників наук.-практ. конф., м. Харків, 30 вер. - 1 жовт. 2015 р. Харків, 2015. С. 7–12.
16. Грабченко А.І., Федорович В.О., Гаращенко Я.М. Методи наукових досліджень: навч. посібник. Харків: НТУ «ХПІ», 2009. 142 с.